

راهکارهای توسعه صادرات دارو و تجهیزات پزشکی Export Development Strategies for Medicine and Medical Equipment

غلامرضا پورحیدری^۱، عبدالمجید چراغعلی^۱، سیدمحمد زارعی^{۲*}
Gholamreza Poorheidari¹, Abdol Majid Cheraghali¹, Seyed Mohammad Zarei^{2*}

^۱ گروه فارماکولوژی و سم شناسی، دانشکده داروسازی، دانشگاه علوم پزشکی بقیه الله (عج)، تهران، ایران

^۲ گروه فارماکونوزی و داروسازی سنتی، دانشکده داروسازی، دانشگاه علوم پزشکی بقیه الله (عج)، تهران، ایران

¹ Department of Pharmacology and Toxicology, Faculty of Pharmacy, Baqiyatallah University of Medical Sciences, Tehran, Iran

² Department of Pharmacognosy and Traditional Pharmacy, Faculty of Pharmacy, Baqiyatallah University of Medical Sciences, Tehran, Iran

نامه به سردبیر

می‌تواند به روند تامین مواد اولیه و اقلام مورد نیاز کشور کمک شایانی نماید و در صورت توسعه صادرات دارو و تجهیزات پزشکی، بسیاری از ظرفیت‌های موجود کشور فعال گردیده و به رونق اقتصادی در کلان و رونق در زنجیره تامین، توزیع و صادرات دارو کمک شایانی نماید.

در نگاهی گذرا به موسسات دارویی مشاهده می‌شود که در حال حاضر ۱۲۵ شرکت دارویی عضو پیوسته سندیکای صاحبان صنایع داروهای انسانی ایران و ۴۵ شرکت عضو وابسته هستند و در حدود ۱۴ هزار داروخانه در سراسر کشور وجود دارند که ظرفیت قابل توجهی را تشکیل می‌دهند و در صورت سیاست‌گذاری حساب شده می‌توانند به رونق اقتصادی کشور کمک شایانی نمایند. بازار دارویی کشور سالانه حجمی حدود ۲/۳ میلیارد دلار دارد که با محاسبه نرخ ارز یارانه‌ای به حدود ۳۵ هزار میلیارد تومان می‌رسد، یعنی حدود مصرف سرانه سالانه دارو در کشور ۵۷ دلار براساس ارز یارانه‌ای است.

مجموعاً بیش از ۱۰ هزار پروانه محصول تمام شده دارویی صادر گردیده است. به دلیل ظرفیت بالای تولید، برخی شرکت‌ها تولید به مقدار زیاد انجام می‌دهند و به صورت مدت‌دار به شرکت‌های پخش می‌فروشند که مبلغ هزینه شده بعد از ۴۰۰ روز (بیش از یک سال) به چرخه تولید بر می‌گردد. در سال ۹۹ بررسی شرکت‌های حاضر در بورس نشان داد که ۶۰ درصد تولید را در قالب تسهیلات واگذار می‌کنند و مجموعه شرایط نشان‌گر این امر است که اگر فضای فعالیتی غیر از مصرف داخلی برای صنایع

دانشکده داروسازی دانشگاه علوم پزشکی بقیه‌الله (عج) به عنوان تنها دانشکده داروسازی نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران از بدو تاسیس اقدام به برگزاری همایش داروسازی نظامی و شرایط اضطراری نموده است که تلاش گردیده از فرصت برگزاری این همایش‌ها جهت بررسی و تبیین نقش و وظایف نیروهای مسلح در حیطه علوم دارویی استفاده گردد. در این بین با توجه به مشکلات اقتصادی حاکم بر کشور و تاکید رهبری معظم انقلاب اسلامی بر افزایش تولید به عنوان راهکار حل مشکلات اقتصادی جامعه، دانشکده داروسازی بقیه‌الله (عج) نیز در ششمین همایش داروسازی نظامی و شرایط اضطراری که در تاریخ ۲۷ آذرماه ۱۴۰۰ در تهران برگزار گردید، با حضور دکتر عبدالمجید چراغعلی، دکتر محمد عبده‌زاده، دکتر حسن ابوالقاسمی، دکتر مهناز خانوی و دکتر فریدون مهبودی که همگی از متخصصین حوزه تولید و صادرات دارو هستند به بررسی مسائل مربوطه پرداخته شد که ماحصل بحث‌های صورت گرفته به اختصار بیان می‌گردد.

در شرایط موجود و بهبود همگرایی در بخش‌های مختلف کشور پیشرفت‌هایی در همکاری‌های منطقه‌ای به ویژه گسترش همکاری با کشورهای همسایه و محور مقاومت به دست آمده است که اقتضا می‌کند برای صادرات دارو و تجهیزات پزشکی نیز هم‌اندیشی صورت پذیرد تا بتوان از این حیطه نیز در مدیریت مشکلات اقتصادی ناشی از تحریم‌ها استفاده نمود. قابل توجه آنکه حتی در شرایط تحریم‌های گسترده، صادرات غیر نفتی

دیگر با توجه به سرعت بسیار زیاد پیشرفت تکنولوژی و عدم امکان تامین هزینه قابل توجه به روز رسانی تجهیزات در همه بخش‌ها، تولید همه محصولات در داخل منجر به عقب‌افتادگی و استفاده از فناوری قدیمی خواهد گردید. همچنین در این شرایط بر خورداری از کیک اقتصاد جهانی بسیار محدود خواهد شد و نهایتاً کشور را از عرصه رقابت‌های جهانی عقب نگه خواهد داشت. لذا خودکفایی در همه محصولات امکان‌پذیر نیست و لازم است با توجه به اولویت‌های بخشی را فدای بخش دیگر نمود. در نگاه حامی سیاست تراز تجاری مثبت نیز معتقدند تمدن فعلی بشر بر اساس تولید و مصرف بنا شده و تولید ثروت در نهایت سبب تولید قدرت می‌گردد که البته این رویکرد هم اشکالاتی بر آن متصور است.

یکی از دیگر از مسائلی که لازم به توجه است آن است که بنابر قوانین فعلی، دارویی قابلیت تولید و در نهایت صدور را دارد که در فهرست دارویی کشور قرار داشته باشد. این در حالی است که به منظور پیشگیری از ایجاد تقاضای مالی جدید، فهرست دارویی کشور محدود نگه داشته می‌شود که در عمل به نوعی تناقض تبدیل شده است. حال آنکه می‌توان برخی داروها را صرفاً برای صادرات تولید کرد. البته تا زمانی که ارز یارانه‌ای، که به اعتقاد تمامی صاحب‌نظران صنعت دارو را با معضلات متعدد روبرو کرده است، در جریان باشد کار گره خورده باقی خواهد ماند.

نکته دیگر در این زمینه پیوند اقتصاد با سیاست است یعنی با کشورهای می‌توانیم تجارت دارویی داشته باشیم که تعاملات سیاسی هم داریم. اما متأسفانه در کشور ما امور تجاری و اقتصادی به موازات سایر عرصه‌ها پیش نرفته و علی‌رغم فداکاری‌های فراوان در محور امنیتی و نظامی از فواید اقتصادی آن بهره قابل توجهی نداشته‌ایم. همچنین پشتیبانی‌های لازم توسط نهادهای مربوطه صورت نمی‌گیرد که به طور مثال عدم عضویت در کنوانسیون PIC/S است که از ملزومات صدور تاییدیه GMP است.

به‌علاوه آنکه کشور ما در صنعت داروسازی اعم از شیمیایی و زیست فناوری زیر ساخت‌های بسیار مناسبی دارد که با صنایع پتروشیمی که از دیگر فرصت‌های کشور است، نتوانسته ارتباط خوبی برقرار کند و جهت تهیه حلال‌ها، حامل‌ها و مواد اولیه گوناگون مورد نیاز از این فرصت ملی بهره‌برداری نشده است. زیست فناوری دارویی نیز در کشور ما از شرایط مناسبی برخوردار است که آنچنان که باید و شاید مورد توجه قرار نمی‌گیرد. جالب اینکه محصولات زیست فناوری نقش ویژه‌ای در بالابردن ارقام صادرات دارویی کشورها دارند و در کشور ما نیز تولید می‌شوند و دانش فنی و امکانات تولید آن‌ها وجود دارد و جالب‌تر اینکه برخی از آن‌ها تاییدیه الزامات GMP اروپا را نیز اخذ کرده‌اند و قابلیت و ظرفیت بسیار بالایی در کشور دارند که در صورت توجه سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان می‌توانند بازار صادراتی خوبی را تصاحب کنند. در این زمینه راهکارها و تدابیر اقتصادی در حذف ارز یارانه‌ای یکی از مواردی است که به منظور رهایی صنعت دارو

دارویی ایجاد نشود، به طور قطع بخشی از شرکت‌های تولیدکننده دارو ورشکست خواهند شد و در سال ۹۱ و ۹۷ نیز اگر تحریم‌ها اتفاق نمی‌افتاد، بسیاری از شرکت‌ها ورشکست شده بودند. ولی تحریم و افزایش قیمت‌ها به دلیل کاهش ارزش پول ملی از این اتفاق جلوگیری نمود. همچنین بررسی‌ها نشان می‌دهد که بیش از ۹۰ درصد داروهای تولیدی، قیمتی کمتر از ۴۰ درصد قیمت پایه ژنریک داروها در سطح جهان را دارا هستند و این یعنی اگر این داروها قرار باشد با قیمت پایه ژنریک صادر شوند، می‌توانند تا پنج برابر قیمت فعلی قیمت‌گذاری شوند. بررسی‌ها همچنین نشان می‌دهد که طی چهار سال گذشته سود عملیاتی شرکت‌های دارویی به دلیل افزایش هزینه‌های سربار و غیر آن به طور متوسط به ۲۲ درصد کاهش یافته است. این روند کاهشی سود در کنار روند کاهشی صادرات دارو، زنگ خطر ورشکستگی صنایع دارویی را به صدا درآورده است و مجموعه شرایط سبب شده است که امکان بازسازی و نوسازی و توسعه صنایع دارویی بسیار اندک گردد و این ظرفیت بزرگ ملی با خطر خروج از چرخه اقتصاد مواجه شود. وضع کنونی نشان می‌دهد که تنها راه چاره ورود به بازارهای صادراتی است و در غیر این صورت این شرکت‌ها به تعطیلی کشانده خواهند شد و سرمایه‌گذاری در این صنعت صورت نخواهد گرفت و متأسفانه صادرات دارو دغدغه هیچ یک از مسئولان کشور نیست و این بسیار نگران‌کننده و حتی یاس‌آور است. در مجموع تنها راه برون رفت از رکود در صنعت دارویی، صادرات است که در این خصوص مشکلات متعدد درون سازمانی، بین سازمانی و ملی وجود دارد که باید برای رفع آن‌ها به طور جدی قیام کرد. باید سازمان‌ها را پاسخگو نمود، هدف‌گذاری کرد، پیگیری نمود و به نتیجه رساند. توسعه صادرات، توسعه منابع ارزی را به دنبال خواهد داشت و کشور را در مقابل تحریم‌ها و نوسانات ارزی پایدار خواهد نمود.

اما توسعه صادرات دارو و تجهیزات پزشکی الزاماتی دارد که لازم است مورد توجه قرار گیرد. در حال حاضر دو دیدگاه در تامین احتیاجات کشور وجود دارد؛ دیدگاه اول که معتقد به نگاه به درون و تامین نیازها از داخل کشور است و نگاه دوم که مبتنی بر اتکا به درون و نگاه به بیرون اعم از همسایگان، منطقه و جهان است. در نگاه اول اعتقاد برخی بر آن است که تمامی زنجیره تامین اعم از تولید، توزیع و مصرف باید در داخل کشور طراحی و راه‌اندازی گردد تا منجر به خودکفایی گردد حال آنکه در نگاه دوم سیاست تراز تجاری مثبت مد نظر است یعنی بیش از آنچه که وارد کشور می‌شود، صادر شود. البته خودکفایی می‌تواند مطلق باشد بدین نحو که کلیه اقلام مورد نیاز در داخل کشور تولید گردد که مزیت این دیدگاه دسترسی به هر محصولی در هر زمان است. این امر بسیار مشکل بوده و حتی در صورت تحقق مقرون به صرفه نخواهد بود زیرا مقیاس تولید پایین خواهد بود و محصول بسیار گران تمام خواهد شد که صرفه اقتصادی نخواهد داشت. از سوی

پلاسماست. در ارتباط با پالایشگاه پلاسما نیز دو مشکل پیش روی ما بود یکی عدم سرمایه‌گذاری و اختصاص وام توسط دولت و دیگری عدم سرمایه‌گذاری بخش خصوصی بود به دلیل آنکه واردات اجازه آن را نمی‌داد چون سود واردات از تولید بسیار بیشتر است. اینکه پلاسما در کشور ما در دسترس است خود قدم بزرگی است و در دنیا مشکل اصلی کمبود پلاسماست که در کشور ما این مشکل وجود ندارد و امکان عرضه بهترین و سالم‌ترین پلاسما به مقدار مورد نیاز مقدور است. برخی فکر می‌کنند در حوزه بهداشت و درمان ما فقط مصرف کننده هستیم، در صورتی که اینطور نیست و اگر اجازه داده شود ما امکان تهیه تمامی ارز مورد نیاز خودمان را داریم و چه بسا بتوانیم به سایر بخش‌ها نیز از نظر تامین ارز کمک نماییم و در صورتی که سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی خوبی انجام شود صنعت پلاسما امکان اشتغال‌زایی و ارزآوری بسیار خوبی دارد.

در بخش اجرایی یکی از کلیدی‌ترین بخش‌ها در حوزه صادرات دارو سازمان غذا و داروست. در این حوزه به دو نحو به سازمان نگریسته می‌شود. نگاه اول معتقد است صادرات دارو یک امر صرفاً بازرگانی است و ارتباطی با سازمان غذا و دارو ندارد و نباید فرایند صادرات دارو توسط سازمان غذا و دارو با کندی و اختلال مواجه شود. نگاه دوم از سوی اسناد بالادستی است که وظیفه کنترل کیفیت داروها و فرآورده‌های غذایی و صادرات و واردات آن‌ها را بر عهده سازمان غذا و دارو گذاشته و چنانچه نظارت بر کیفیت نباشد می‌تواند به ادعاها و تحمیل خسارات متعدد و سنگین علیه کشور منجر گردد.

یکی از مسائلی که در حیطه نظارت سازمان غذا و دارو قرار گرفته است موضوع تخصیص ارز یارانه‌ای است. از آنجا که اختصاص ارز یارانه‌ای به مواد اولیه تولید داروهای صادراتی ممنوع است و برای تولید داروهای صادراتی نمی‌توان از ارز یارانه‌ای استفاده کرد، باید آن بخش از دارو که صادر می‌شود با ارز نیمایی محاسبه و در اختیار شرکت‌ها قرار گیرد. این امر سازمان غذا و دارو را درگیر سازوکاری پیچیده نموده که اساس آن بر خوداظهاری تولید کننده بوده و پیچیدگی این محاسبات در نهایت منجر به کندی و اختلال و از دست دادن بازار دارویی صادراتی گردیده است. علاوه بر این فرایند پیچیده ما با پدیده صادرات معکوس هم روبرو هستیم که فرآورده‌های صادراتی خودمان مجدد به عنوان محصول خارجی به کشور وارد می‌گردد که در نهایت آورده‌ای برای کشور ندارد. به برخی از تولیدات نیز به دلیل نیاز داخلی اجازه صادرات داده نمی‌شود که باعث گله‌مندی تولیدکننده‌ها می‌گردد که این موضوع ناشی از عدم امکان صادرات پایدار در کشور است که بسته به شرایط داخلی کشور صادرات ممکن است شروع گردیده یا متوقف گردد که توقف صادرات منجر به تصرف بازار دارویی هدف از سوی دیگر کشورهای رقیب می‌گردد حال آنکه برای به دست آوردن بازار فروش زمان بسیاری

و ملزومات پزشکی از شرایط انقباضی موجود و محدودیت‌های کنونی ضروری است.

از دیگر ظرفیت‌های صنایع دارویی ما موضوع داروهای مشتق از پلاسماست که سابقاً پیش‌بینی لازم برای تولید ۵۰۰ میلیون دلار محصولات پلاسما انجام شده بود که ۴۰ درصد آن مصرف داخلی را تامین می‌کرد و ۶۰ درصد باقیمانده هم قابلیت صادرات داشت که با تغییر سیاست‌ها این اهداف محقق نشد و کسی هم به این مسئله رسیدگی نکرد، چون اهمال‌ها و ترک فعل‌ها در ساختار کشور ما مورد بازرسی و بازخواست قرار نمی‌گیرد. مواد اولیه پلاسما به دو روش تامین می‌شود که روش اول پالایش خون‌های مازاد بر مصرفی است که مردم اهدا کرده‌اند و به مصرف نرسیده است و قابلیت پالایش و تولید فاکتورهای خونی مختلف را دارد و در روش دوم پلاسما مستقیماً از خون داوطلبان جدا شده و برای تولید فاکتورهای پلاسمایی مورد استفاده قرار می‌گیرد. بررسی جایگاه صنعت پلاسما نشان می‌دهد که اولاً این صنعت حیاتی است و جان انسان‌ها را نجات می‌دهد و برخی از آن‌ها بسیار گرانبه است. گرچه برخی از این‌ها به طور زیست فناورانه ساخته می‌شوند ولی عمده آن‌ها همچنان از منابع طبیعی یعنی پلاسمای انسان به دست می‌آیند. انتقال خون در دنیا عمدتاً در اختیار دولتهاست، در حالی که پلاسمایی بیشتر در اختیار شرکت‌های خصوصی قرار دارد و به همین دلیل نقش انتقال خون در تولید داروهای پلاسمایی در حال کاهش است، البته می‌شود اهدای پلاسما هم در مراکز انتقال خون راه‌اندازی شود.

شرکت پالایش و پژوهش خون در سال ۱۳۷۳ راه‌اندازی گردید و در سال ۱۳۷۵ هم به علت مجهز نبودن به سیستم ویروس‌زدایی بسته شد و تلاش‌ها برای جایگزین‌سازی به نتیجه‌ای نرسید تا این که اخیراً در حال تلاش برای راه‌اندازی بخش خصوصی هستند که از جمله مواردی است که واگذاری به بخش خصوصی مفید واقع شده است. در سال ۱۳۹۲ گفته شد که پلاسمایی نباید در بخش خصوصی انجام شود و باید در اختیار دولت باشد و دیگر مجوزی برای این امر صادر نشد و بدون توجه به ارزآوری این موضوع و رونق اقتصادی ناشی از آن پلاسمایی در بخش خصوصی متوقف گردید. به دنبال اعمال این سیاست و خارج کردن بخش خصوصی از امر پلاسمایی از داوطلبان، در انتقال خون‌های سراسر کشور، سالن‌های انتقال خون را به دو بخش تقسیم کردند و بخشی را به انتقال پلاسما اختصاص دادند که رایگان باشد و اهدا به حساب آید. در حالی که قبل از آن بخش خصوصی در ازای اهدای پلاسما یک مبلغی که بتواند جوابگوی ایاب و ذهاب فرد باشد به اهدا کنندگان می‌پرداختند. و این سیاست منجر به این شد که هر دو صنعت پلاسما و صنعت انتقال خون دچار افت شدید گردید.

پس در این مسئله دو موضوع مهم وجود دارد که یکی تامین پلاسماست که دست یافتنی است و دیگری راه‌اندازی پالایشگاه

دارو و تجهیزات پزشکی در سطح کشور دیده نمی‌شود و جای آن خالی است.

۵. بهتر است وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی عمده توجه خود را صرف تامین نیاز داخلی نموده و امر صادرات را به بخش‌های تخصصی‌تر مانند وزارت صمت و سندیکاها مرتبط واگذارد.

۶. فعالیت‌ها در عرصه صادرات دارو جزیره‌ای و موردی و آن هم به صورت ناپایدار صورت می‌گیرد و علی‌رغم برخورداری از زیرساخت‌ها، کارخانجات، دانش فنی قابل توجه و کارشناسان توانمند و آموزش دیده، میزان بهره‌وری از این همه امکانات بسیار اندک است.

۷. رسیدن به قیمت واقعی تمام شده دارو بدون استفاده از ارز یارانه‌ای و همچنین فرهنگ‌سازی و برقراری مقررات لازم برای جلوگیری از هدر رفت دارو از مرحله تجویز تا مصرف از سوی دیگر، می‌تواند امکان صادرات دارو را فراهم نموده و تراز تجاری مثبت ایجاد نماید.

۸. صنعت تولید و پالایش پلازما در حال حاضر در کشور به عنوان یکی از صنایع دارویی موفق می‌تواند ضمن تامین بسیاری از فرآورده‌های خونی و پلاسمایی بدون نیاز به واردات مواد اولیه، در بخش صادرات نیز فعال باشد. در حالی که امروزه از این منابع و فرصت‌ها استفاده کمترین صورت می‌گیرد.

۹. طراحی و راه‌اندازی یک شتاب دهنده در عرصه صادرات دارو، ملزومات و تجهیزات پزشکی به همراه جریان‌سازی رسانه‌ای می‌تواند سرآغاز مطالبه‌گری برای رفع موانع و نیز ترغیب مجموعه‌های مرتبط برای تولید و زمینه‌سازی صدور آن گردد.

۱۰. در مجموع، از عوامل مهم در موفقیت صادرات دارو، رعایت اصول تولید بهینه داروها شامل استقرار اصول GMP و تکمیل مستندات مرتبط با پرونده داروها متناسب با استاندارد کشورهای هدف است. علاوه بر این رفع موانع از جمله مشکلات گمرکی و نقل و انتقالات بانکی، کوتاه نمودن فرآیند صدور مجوز، گسترش فهرست دارویی کشور، حذف ارز یارانه‌ای، مهار قاچاق دارو و در راس همه این‌ها هماهنگی نهادها اعم از بانک مرکزی، سازمان غذا و دارو، وزارت صمت و سایر دستگاه‌های مرتبط از اهمیت بسیار بالایی برخوردار است.

کشیده می‌شود. بررسی روند صادرات دارو طی ۳۰ سال گذشته نشانگر عدم موفقیت در توسعه صادرات دارو بوده است که یکی از دلایل آن شرایط تحریمی است و قطعاً نیازمند بازنگری در سیاست‌هاست. علاوه بر مسائل ذکر شده فرهنگ صادرات یکپارچه و متحد هم نیز در بین تولیدکنندگان ما وجود ندارد و صادرکنندگان بعضاً با رقابت نابجا یکدیگر را تضعیف می‌کنند، در حالی که در بازار هدف همه فرآورده‌های صادر شده از ایران ایرانی تلقی شده و اگر محصول ایرانی از چشم مصرف‌کننده بیافتد کل فرآورده‌های دارویی را تحت تاثیر قرار خواهد داد. در مجموع باید اذعان نمود که اگر صادراتی بوده است از برنامه‌ریزی، حمایت و اقدامات سازمان نبوده است و بیشتر ناشی از ذوق و توان شرکت‌های تولیدکننده بوده که در صورت برنامه‌ریزی و حمایت، توان صادراتی تولیدکنندگان ما بسیار بیشتر از وضعیت کنونی است.

در پایان نکات اصلی اشاره شده از سوی سخنرانان ششمین همایش داروسازی نظامی و شرایط اضطراری پیرامون راهکارهای توسعه صادرات دارو و تجهیزات پزشکی را می‌توان به شرح زیر خلاصه نمود:

۱. اسناد بالادستی کشور چه در حوزه تجارت به طور اعم و چه در سیاست‌های اقتصاد مقاومتی به طور اخص همواره بر اتکا به درون و نگاه به بیرون تاکید نموده‌اند.

۲. در بحث دارو و تجهیزات پزشکی دو رویکرد وجود دارد، اول رویکرد خودکفایی مطلق و دیگری رویکرد رسیدن به تراز تجاری مثبت. رویکرد اول اگر امکان تحقق هم داشته باشد در نهایت ممکن است به انزوای بخش دارویی کشور منجر شود اما در رویکرد دوم، اگر روش‌ها و فرآیندها به درستی تعریف و تدوین شوند نه تنها خود اتکایی در سطح ملی تقویت می‌شود، بلکه به افزایش قابل توجه تجارت دارویی در سطح منطقه نیز منجر می‌گردد.

۳. همان‌گونه که در عرصه امنیتی، دفاعی و نظامی با جانفشانی‌های بسیار به کمک کشورهای دیگر شتافته و منطقه از عوامل شرور استکبار پاکسازی شد، این دستاوردهای نظامی و امنیتی باید به ارتقای همکاری‌های دوجانبه و منطقه‌ای در عرصه‌های علمی، صنعتی و اقتصادی نیز تسری یابد.

۴. متاسفانه علی‌رغم شعارها و گفته‌های فراوان، هیچ‌گونه راهبرد، راهکار و یا عملیات سازمان‌یافته مشخصی برای صادرات